դատուն կը մտնեն. իսկ սեւ հագուստով հինգը հոն կը մնան, եւ ձեռուընին երեսնին վրայ դրած՝ լալ կը ձեւացընեն։

Այս սովորութիւնը շատ հին բան պիտ՚որ ըլլայ. զոր անտարակոյս մեր պապերն իրենց հետ Հայաստանէն բերած են։

(Շարունակելի) ՅՈՎՀ. ԱՌՍԵՆ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

Ը.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՔ ՍԱՍՆՈՅ ՎՐԱՅ

2.

(Շարունակութիւն)

Զ. Արուէն Միւքրեանի՝ Մովսիսի Խորենացւոյ անուամբ Աշխարհագրութեան բնագիրը հնագոյն ձեռագրաց վրայէն հրատարակելէն ետքը՝ (Վենետ. 1881) դժուարաւ կրնայ մէկը նոյն Աշխարհագրութեան բոլոր էական մասանց Ե. դարուն կէսէն ըլլալուն վրայ տարակուսիլ, եւ բոլոր այսմ հնարաւոր կը մնայ Մ. Խորենացւոյ նոյն գրութեան իսկական հեղինակն ըլլալն. այս պարագայի մէջ՝ յետնագոյն ժամանակներէ (ինչպէս ապացուցուած է՝ 880 եւ 950 տարիներէ) մուծուած մեկնութիւնք ու յաւելուածք մեծ ծանրակշռութիւն մը չեն կրնար ունենալ։ Գլխաւորաբար Սասանեանց պետութեան նուաճնգաց յառաջ բերուելու կերպը Յազկերտ Բ.ի կամ Կաւատ Ա.նոյ ժամանակը մատնանիշ կ՚ընէ։ Յաջորդ աշխարհագրական բաժնին մէջ պիտի գտնանք այն ամէնուն, ինչ որ Մ. Խորենացի վերին Տիգրիսի ու Եփրատի վտայի երկիրներուն նկատմամբ կ՚ըսէ։ Այստեղ մեր խնդիրն է երկու փոքր գաւառներու հետ, որ իրարու սահմանակից են, զորոնք սակայն Խորենացի զարմանալի կերպով մը իրարմէ կը բաժնէ կը հեռացընէ (հմտ. Միւքրեանի՝ էջ 30—31)։ Խորենացի Սանասուն (հնագոյն հրատարակութիւնները Սասուն ձեւն ունին) գաւառը՝ հարաւակողման Աղձնեաց աշխարհին գաւառներուն տասներորդն ու վերջինը կը դնէ, իսկ Խոյթ գաւառը՝ Տուրուբերան մեծ աշխարհին տասնուվեց գաւառներուն առաջինը կը դնէ՝ Տարօն ու Սասպակունեաց-ձոր գաւառներուն անմիջապէս քովը։ Ըստ այսմ Խութեցիք Տաւրոսի հիւսիսակողման լանջքը կը բնակէին՝ Մշոյ ու Տարօնի դաշտագաւառներէն վեր։ Իսկ Սանասունք՝ նոյն լերան հարաւակողմը՝ Արզնի հարթաստանին հանդէպ. այս երկու անուններն երկայն ատեն այս կերպով պահուեցան։

Մորիկ կայսեր վերջին տարիները (իբր 600ին)՝ Գէորգ Կիպրացի անուն անձէ մը գրուած Հռովմէական պետութեան տեղագրական ստորագրութեան մէջ՝ այսինքն այն գրութեան[1] մէջ՝ որ նոյն պետութեան գաւառներն ու քաղաքները կը թուէ, Հռովմէական Միջագետաց (Սոփանիայով եւ Արզանիայով մէկտեղ) հիւսիսային սահմանը կը նշանակուի Տաւրոս եւ Բաղաղեաց կապանը (κλεισοῦρα Βαλαλείσων, արաբերէն Դարբ Բաղլիս), եւ իբրեւ վերջին սահմանակէտ՝ Սամոսկերտ բերդը (κάστρον Σαμοχάρτων). հիւսիսային կողմը կը սկսի Բարձր Հայք, արեւելակողմը Պարսկաստան։ Գէորգ հետեւեալն ալ կ՚աւելցընէ (հրտ. Գելցերի էջ 48). «Են եւ բնակեալքն ի լերինն Տաւրոսի՝ առ ի կողաց լերինն ժողովուրդք երկու, որ կոչին մին Խոթեցիք եւ միւսն Սանասունք։»[1] Այն լերան վրայ ալ ծանօթութիւն մը կը տրուի, որուն վրայ առաջին անգամ Նոյայ տապանը նստաւ։ Ուրեմն յոյն հեղինակը երկու ժողովուրդ կը զանազանէ. Խութեցիք ի Խոյթ եւ ատոնց անմիջապէս կից Սանասունք. առաջինները՝ ինչպէս Մ. Խորենացւոյ Աշխարհագրութենէն տեսանք, լերան հիւսիսային կողմը կը բնակէին, իսկ միւսները հարաւային կողմը. այս լեռը տարակոյս չկայ որ այստեղ ցեղաբաժնի լեռ չէր, նա մանաւանդ թէ երկու ցեղերն ալ նոյն սերունդէ էին. — այժմ մեր խնդրէն դուրս է՝ ատոնց ծագմամբ անդրենածին-կաւկասեան կամ արամայեցի ըլլալը։ Ցեղական տեսակէտէ այս երկու ազգերուն միութեան ապացոյց է այն պարագան, որ հայ պատմագիրք եւ ի մասնաւորի քաջածանօթն Թովմաս Արծրունի՝ Խոյթ ու Սանասուն անուններն անխտիր ու առանց զանազանութեան կը գործածեն։

Գէորգայ այս վկայութիւնը գաւառական հնութեան՝ Տաւրոսի ցեղային յարաբերութեանց նկատմամբ թողած մէկ մեծ բացը կը լեցընէ։ Այս վկայութիւնը մեզի կը ծանօթացընէ երկու ցեղ, զորոնք արեւմտեան գրուածոց մէջ ուրիշ տեղ մը յիշուած չենք գտներ։ Ըստ Ստրաբոնի, էջ 528, ուր Հայոց մեծնալուն վրայ է խօսքը, ամէն նուաճուած կամ նոր առնուած երկիրներուն բնակիչները համալեզու համաբարբառ՝ այսինքն հայ էին. օրինակի աղագաւ՝ այսպէս էին նաեւ Ասորեստանեաց նախկին Ταμωνῖτις (Տամոնիտիս) — որուն տեղ Ταμωρῖτις ալ կարդալ կարելի է — գաւառին բնակիչները։ Բնակչաց համալեզու՝ հայ ըլլալուն հանդերձ՝ ընդհանուր տիրող հայ լեզուին քով՝ հնագոյն լեզուներն ալ կրնային մնացած ըլլալ, նա մանաւանդ հեռաւոր լեռնադաւառներու մէջ։ — Գէորգ Կիպրացի կրնար, եթէ ժողովրդոց կատարեալ ու ամբողջ շարքը յառաջ բերել ըլլար իր դիտաւորութիւնը, նախ եւ յառաջ Չորրորդ Հայոց Հանձիթ գաւառին Ուրտեցիները (᾽Ορταῖοι, ասոր. Urtâyê) յիշել, Զիրմա գետին արեւելակողմը՝ Պարսից սահմաններն ապրող Մոկացւոց, Կորդուացւոց եւ Ադիաբենացւոց լեռնական բազմանդամ ցեղերուն կը վերաբերէին օրինակի

---

[1] Այս գիրքն ետքէն (իբր 825—880) Բարսեղ անուն հայազգիէ մ՚ընդօրինակուեցաւ եւ նոր ատեններու՝ աւե-

լացար՝ եպիսկոպոսանիստ աթոռոց թուագրական ցանկերուն հետ հրատարակուած է. (տ. ս. Not. episc. հրտ. Parthey). վերջին հրատարակութիւնն ըստ Heinrich Gelzer (Լայպցիգ 1890) յաւելլով շատ կարեւոր պատմական-տեղագրական մեկնութիւններ։

[1] Εἰσί δὲ καὶ οἱ οἰκοῦντες εἰς τὸ ὄρος τοῦ Ταύρου πλησίον τοῦ αὐτοῦ κλίματος λαοὶ δύο, ὀνομαζόμενοι ὁ μὲν εἰς Χοθαῖται, ὁ δὲ ἕτερος Σανασουνῖται.

digitised by A.R.A.R.@

աղագաւ Տմորեցիք (ասոր. Tamûrâyê), որ այսօրուան Բայա էլ-Շէբաք անուանեալ դժուարամատոյց լեռնագաւառը բնակած էին՝ Աւկի քաղաքով։

Արեւելք մինչեւ այսօրուան օրս ընկերական կենաց ու բնակակցութեան վրայ ամենամեծ զօրութիւնն ու ազդեցութիւնն ունին կրօնք ու ծէս։ Ուստի եւ պէտք ենք հարցնել թէ ինչ վիճակի մէջ էին ասոնք ի Տարօն։ Տարօն ի հնումն հեթանոսական բնական կրօնի գլխաւոր կայանն էր, եւ այն թէ սեմական պաշտամանց եւ թէ՝ յետոյ ասոր հետ սերտագոյնս կապուած պետական դիցապաշտութեան։ Ագաթանգեղոս կ'ըսէ թէ Տարօնոյ երկիրն էր Վահէվահեան մեծագանձ մեհեանը, եւ Արածանւոյ աղբերական սահմանները՝ Քարքեայ լերան վրայ էր Վահագնի՝ Զենդաց Հերակլէսին՝ մեհեանը։ Ճիշդ այստեղն էր Հայոց առաջին մայր եկեղեցին ու "Իննակնեան„ վանքը. բայց չէ թէ միայն Տարօն ու Հաշտեանք, այլ ամբողջ հայկական լեռնաշխարհին նոյն իսկ հեռաւոր ու ծածկեալ նահանգներն անգամ չորրորդ դարէն սկսեալ իրենց եկեղեցիներն ու վանքերն ունէին։ Կապադովկիայէն ու Ասորիքէն կամաց կամաց Հայոց երկիրը տարածուեցաւ քրիստոնէութիւնը, որուն՝ Եփրատայ ու Տիգրիսի ափանց վրայ վաղուց գոյութիւն ունեցած ըլլալը ցուցընելու համար բաւական է Մեղիտինէէն ու Ամիթր յիշել։ Տիգրիսի աղբերաց սահմաններն եւ Սիմ լերան ծառաշատ բարձունքն առոք եւ եաքէն ալ հայ միայնակեացներ հրապուրած ըլլալու են. դէթ յետնագոյն ժամանակները Խոյթ հիւսիսային գաւառին մէջ Ս. Յակոբայ վանք մը կար՝ Վանդիրն անունով (Վարդան, Ս.-Մարտէն, Mém. Բ. էջ 430), եւ Սղերդի, Խլաթի, Նփրկերտի շրջակայքը եւ ուրիշ տեղեր բազմաթիւ առոք վանքեր կը նշանակուին։ Նոյն իսկ կրօնական վէճերու հոգին շուտով մտաւ այս լեռնաշխարհը։ Երբ վեցերորդ դարուն սկիզբները Աղձնի Աշմուշատայ եպիսկոպոսն էր, Սասնոյ միայնակեացներն ալ իրենց ժամանակին հոգւոյն հետեւելով՝ մեծ եռանդեամբ մասնակցեցան կրօնական վէճերու, որ նոյն միջոցին զամէնքը յուզած էին. 508էն սկսեալ Տարօնոյ եպիսկոպոսն էր Ներշապուհ եռանդուն միաբնեայ մը եւ հակառակորդ Քաղկեդոնի ժողովոյն, եւ իրեն աջակից ունէր Աբդիշոյ ասորին, որ Խոյթ-Սասնոյ լեռնագաւառին Արզնի գետոյն աղբերաց սահմանները գտնուող Սարեպատ վանուց վանահայրն էր. (հմմտ. Միքայէլ Ասորի 239, եւ Կոմբէֆիսիս Auctarium եւն Բ. էջ 177 ուր կ'ըսէ. 'Απτυσὼ ὁ Σύρος ἀπὸ τοῦ Σαρεπᾶ, τῆς μονῆς τῶν πλησίον Σασών. — Σασών անհոլովը = փոխանակ՝ Σασουνιτῶν)։ Նոյն տեղւոյն միանձունքն ու քահանաներն միաբնեայ մնացին Արաբացւոց արշաւանաց միջոցին ալ՝ իրենց կարծիքն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչէն համարելով. Յունաց փորձերուն դէմ ալ նոյնպէս մնացին՝ մանաւանդ Յովհաննէս* Օձնեցի (Տաշրայ Օձուն գիւղէն) իմաստասէր կաթուղիկոսի ժամանակին, երբ Մանազկերտի ժողովն գումարուեցաւ։ Միքայէլ Ասորի կ'ըսէ էջ 351 (ազ. Երուս.). Ինչպէս որ Մեծ Հայոց բնակիչները Ս. Գրիգորի դաւանութեան կը հետեւէին՝ առանց ամենեւին Յակոբիկներէ տարբերելու, այնպէս ալ Սասնոյ (Սասանունք) բնակիչները։ Քաղաքական իրերու մէջ՝ Բիւզանդիոյ ազդեցութեան աճած միջոցին՝ Քաղկեդոնի վարդապետութիւնն ալ ընդունողներ գտած պիտի ըլլայ. այս բանս Սոյ պետութեան ժամանակներն ալ տեղի ունեցաւ։ Այսպէս Սոյ (1307ին) եւ Ադանայի ժողովներուն Սահմանները ստորագրեցին բաց ի արեւմտեան Հայոց քանի մ'եպիսկոպոսներէն ու վանահայրներէն՝ Վարդան եպս. Սասնոյ, Յովհաննէս արքեպս. Տարօնոյ, Աւետիք եպս. Նփրկերտի եւն։ (Հմմտ. Գալանոս, Մասն Ա. էջ 470։)

Ինչպէս յայտնի է, հասարակ ժողովուրդը կրօնական բարակ խնդիրներէ բան մը չի հասկընար։ Թովմաս Արծրունի կ'ըսէ. բաւական է եթէ գեղջուկը կարենայ զուրցել սաղմոս, որ հայ վարդապետն իրեն ժողովրդական լեզուի է թարգմանած։ Հաւատոյ նախկին քարոզիչներէ միոյն՝ Վրթանէսի համար կը պատմուի թէ Սիմ լերան փապարներու մէջ պարապ տեղ աշխատեցաւ վայրենի լեռնաբնակները քրիստոնէական վարք ու բարքի դարձընելու, եւ իւր կեանքը վտանգեալ տեսնելով՝ լաւագոյն համարեցաւ ուրիշ գաւառ մը փոխադրուիլ։ Սուրբ անձինք հաւատացող գտնելու համար՝ պէտք էին հրաշք գործել, անոնց սովորութիւնն էր գլխաւորաբար աղբիւր բղխեցընել։ Կը պատմուի թէ Տէր Սիոն Բագաւանցին՝ Սիմ լերան ոտքը՝ բոլորովին ցամքած աղբիւր մը դարձեալ ջրաբուղխ ըրած է, եւ ասոր վրայ նոյն իսկ Սուլէյման ամիրապետը զարմացած է, որ Աղձնեաց աշխարհը կը գտնուէր նոյն միջոցին։ (Հմմտ. Յովհ. Կաթղ. Ը. էջ 35 եւ ԺԳ. էջ 94, Կիրակոս Գանձակեցի առ Բրոսէի էջ 37։)

Սա խնդիրն ալ յարուցանենք. այն գաւառներու մէջ ինչպիսի էր գաւառական իշխանութիւնն եւ ո՛ր ցեղերը կը տիրէին հոն։ Գիտենք որ Հայոց իրենց բնակավայրը ձեռք ձգելէն ի վեր եւ յաջորդ ժամանակներն ալ՝ ամբողջ երկիրը բազմաթիւ գաւառներու բաժնուած էր. եւ ամէն մէկ գաւառի մէջ ազնուական ցեղ մը կ'իշխէր եւ իշխանութիւնը նոյն տոհմի մէջ կը մնար։ Բայց հոս ալ այս իշխանութիւնը շատ անգամ ցեղէ ցեղ կ'անցնէր, եւ շատ անգամ կը հանդիպէր որ իշխող թագաւորք՝ զ. օ. Արշակունիք, իրենց սիրած անձնաւորութիւնները կը յառաջացընէին եւ այլոց երկիրներն անոնց կու տային, որով հնագոյն ցեղերը կ'անհետանային ու նորագոյններու տեղի կու տային։ Մ. Խորենացի (գիրք Բ. գլ. ՁԴ) կը պատմէ թէ Տրդատ Բ.ի (իբր 300ին) ժամանակները Սլկունեաց ազգին նահապետը Սլուկ իշխանն՝ ապստամբեցաւ։ Այս ցեղն ինք զինքը հսկայ սերունդէ մը սերած կը համարէր (գ. Բ. գլ. Ը) եւ կը բնակէր Ողկան կամ Ողական ամրոցը։ Այս "բոլորաձեւ„ ամրոցին աւերակներն այսօր ալ կեցած են Մշոյ դաշտին արեւմտեան ծայրը՝ Արածանւոյ

* Օձնեցւոյ միաբնեայ ըլլալուն մասին տես Պալճեան Աղեքս. Վ. Պատմ. կաթող. վարդապետութեան ի Հայս, էջ 24։

digitised by A.R.A.R.@

աջ եզերքին վրայ, ուր ցից ժայռերը գետը նեղցընելու կը սկսին։ Սղունկի գլխաւոր կողմնակիցները Սիմ լերան բնակիչներն էին։ Թագաւորը Տարօն խուրեց զՄամգուն, որ Ճենն երկրին Հոնաց սեպուհն էր։ Մամգուն Սղունկին յաղթեց ու ամբողջ առաւ. շատերը Մեծ Ծոփք փախան։ Անկէ ետքը Մամգունի (կամ Մամիկոնեանց) տոհմը Տարօնոյ տէր մնաց եւ Սիմ լերան բնակիչները՝ այս տոհմին հպատակները։ Հայ տարեգրութիւնք այս տոհմէն բազմաթիւ դիւցազունք կը յիշեն. այս ցեղէն ըլլալու նշան են Վասակ, Վահան, Վարդան, Հրահատ, Տաճատ, Համազասպ եւ ի մասնաւորի Մուշեղ անունները։

· Սասանեան Խոսրով Ե.ի երկրորդ տարին Մուշեղ անունով սպարապետ մը կը յիշուի (Tabari, Nöldeke 285, հմմտ. Mušleq' Josua Stylitesի քով 75, p.61 Wright). արաբական ձեւն է Mûšeliq, յունականը՝ *Μουσλίκης* եւ *Μωσηλέ*) Այս անունը կրնայ Տարօնոյ Մուշ քաղաքին հետ կապակցութիւն մ'ունենալ։ Շէրէֆ-էդ-դին Բաղեշացւոյ ըսածին նայելով՝ մուշ հայերէնի մէջ "խոնաւ՝ թաց գետին, մամուռ" ըսել է։ Tzetzes (Chil. IX. 64) *Μωσηλέ*ն՝ *θεὸς τῶν ὑδάτων*ով կը թարգմանէ։ Փաւստոս՝ Աղձնեաց մէջ Մամուշեղ անունով գետ մը կը յիշէ. եւ հիմայ ալ Մամուշ անունով տեղ մը կը յիշուի Գենջի կողմերը։

Երբ Մօրկայ վերջին տարիներն ու Փոկասու ժամանակ՝ Սասանեան Խոսրով Բ. Միջագետք ու Գ. Հայք արշաւեց մտաւ ու Հայերը արեւելեան կողմանէ ալ անհանգիստ կ'ընէր, Մուշեղ իշխանն ու իւր Գայլ Վահան որդին յաջողութեամբ իրենք զիրենք Պարսից դէմ պաշտպանեցին ի Տարօն։ Յովհաննէս Մամիկոնեան պատմագիրն իւր Տարօնոյ Պատմութեան մէջ իբրեւ Մուշեղի երկիր հետեւեալ գաւառները կը նշանակէ. Տարօն, Խութ ու Սասուն։ Գայլ Վահան՝ Մշոյ, Գալհրայ, Խութայ, Շատախոյ ու Սասնոյ տէր կ'անուանուի։ Գալհար անծանօթ է. թերեւս կարելի ըլլայ Գալհար կարդալ։ Տիգրիսի աղբերաց աւազաններուն մէջ Շատախ անուան շատ տեղ կը հանդիպինք, եւ հիմայ ալ այսպէս կը կոչուի Տարօնոյ գաւառին այն մասը, որ Նիմրուդ-դաղի արեւմտեան կողմն կ'իյնայ ուր եւ Կարա-սու այլեւայլ գետակներ իւր մէջը կ'ընդունի. բայց արդէն Սաղմանասար Ե.ի տարեգիրները 836 տարւոյն մէջ Սիքէի Շատախ անունով տեղ մը կը յիշեն Զարի շրջակայքը՝ Նամրի երկրին մէջ։ Հին սովորութեան համաձայն՝ Սիմայ, Խութի ու Սասնոյ բնակիչները Մուշեղեանց մեծ օգնութիւն կը մատուցանէին։ Քիչ մը վերջը պիտի տեսնենք թէ ինչպէս Մամիկոնեանք իրենց այս երկրէն դուրս հանուեցան ու Բագրատունիք այնտեղ հաստատուեցան։ լեռնաբնակները հարստահարիչներու վրայ յարձակեցան եւ անոնց Եուսուֆ իբն Մուհամմէտ առաջնորդը սպաննեցին։

Այս մարդիկ ճարտար որսորդ են, ըսելէն ետքը այսպէս յառաջ կը տանի Թովմաս. "Բնակութիւն նոցա ի խորաձորս եւ ի փապարս լերանց եւ ի պրակս մայրեաց, ի գագաթունս լերանց. եւ բնակեն առանձին ըստ տանս ազգաց, եւ այնչափ ի բացեայ են ի միմեանց՝ մինչ թէ ոք յարանց զօրաւորաց ի բարձրաբերձ տեղեաց ուժգին խանչիցէ՝ հազիւ թէ ուրեք կարիցէ առնուլ զլսելիս ձայնին, իբրեւ ի վիմաց ինչ արձագանգ լինելոյ կարծիս բերելով, եւ կէսքն վրիպեալք ի բնական հայրենի լեզուէն, յաղագս հեռաբնակ լինելոյ եւ անհամբոյրք միմեանց հանդիպելոյ, եւ խօսս միմեանց եդեալ կարկատուն մուրացածի բանիւք։ Եւ այնքան խրթնի անծանօթք պատահեն առ միմեանս, մինչեւ թարգմանաց ոնգամ կարօտանան. եւ զպէսս կերակրոցն վճարեն ի սերմանց ինչ, առաւել ի կորեակ կոչեցեալ սերմանէն, զոր ոմանք ի սով ժամանակի հաց անուանեն. եւ զնոյն ուսուցեալ տուիք ի միջոցս պրակացն, կամ երկմասնի փայտատովք սերմանեալ. եւ է զգեստ նոցա առուիս ի ծածկոյթ մերկութեանն, եւ օգտուին հնարաւորեն զձեռ կաւշկաց, ի մորթոց այծից կազմեալ, եւ միով կերակրով եւ միով հանդերձիւ բաւականանան զամառն եւ զձմեռն. եւ են ստացեալ զէնս աշտեայս համապազ կրելով ընդ ինքեանս, ի պատրաստութիւն գազանացն որք ի լերինն բնակեն։ Այլ եւ ի ժամանակս հասելոյ թշնամեաց յերկիրն իւրեանց՝ գան միաբան լեռնայինքն յօգնութիւն իշխանացն, զի են տիրասէրք։ Իսկ վասն ձեանն անկայուն զօրութեանն որ այն ինչ յամպոյն ի վայր զեղեալ լինին՝ հնարաւորեալ իւրեանց փայտս իբրեւ զանուրս չուանօք պարունակեալ շուրջ զոտամբք, դիւրաւ ընթանան ի վերայ ձեանն իբրեւ ընդ ցամաք երկիր։ Եւ են գազանաբարոյք, արիւնարբուք, առ ոչինչ համարելով զսպանումն եղբարց հարազատաց, նաեւ զանձանց եւս. եւ կոչին սոքա մեկնազէնք սարհանդակք, բնակեալք ի լերինն որ բաժանէ ընդ Աղձնիս եւ ընդ Տարօն։ Եւ յաղագս խրթնի եւ անհետազօտելի խօսիցն եւ բարուցն կոչին Խութ, յորոց անուն եւ լեռանն Խոյթ անուանի։ Եւ դիտեն զազգման զհին թարգմանեալն վարդապետացն Հայոց, զոր հանապազ ի բերան ունին։ Սոքա են դաւեանք Ասորոց, որ չուեցին զկնի Ադրամելէայ եւ Սանասարայ որդւոյ Սենեքերիմ արքայի թագաւորի Ասորեստանի եւ Նինուէի, յորոց անուն ինքեանք Սանասնայք զինքեանս անուանեն եւ են հիւրասէրք, ստարընկալք, պատուադիրք։"

Այս կենդանի, անպաճոյճ եւ ոչ-գաղափարական նկարագրութիւնը մեր առջեւը կը դնէ Սասունցիներն իբր ժողովուրդ մը, որ իւր առանձնայատկութիւններուն՝ Բասկերու կամ կաւկասեան անդրէնածին ժողովրդոց մէկ անդամին եւ կամ Ինդոսի խառնած տեղը բնակող Բուրիշկներու կցկցած մնացորդին հետ կրնայ համեմատուիլ։ Տեղագրական բաժնին մէջ՝ այս այսպէս հարուածկողմը պահուող լեռնագաւառին ձիւնաշատութեանը պիտի դառնանք։ Թէոփանէս՝ Սարաբանի քով (էջ 506) պայծառ կերպով կը ստորագրէ Կաւկասի ձիւնալից բարձունքներն ելլել ու իջնալը, եւ կ'աւելցնէ. "Ասորպատականի եւ Մասիոսի (ասոր. Mâši, Tur-Abdîn) մէջ գլանաձեւ գաւազաններ կը գործածեն, զորոնք ոտից կը կապեն." (*τροχίσκοι ξύλινοι*)։ Մարաշեցի Լեւոն

գործակալ՝ յետոյ Բիւզանդեան կայսր՝ Լեւոն "Իսաւրացի„ անուամբ, 710ին Մայիսին՝ տասն Ալանաց ընկերակցութեամբ Կաւկասի ձիւնալից բարձունքներէն ու կիրճերէն ոտնամաններով (μετὰ κυκλοπόδων) անցաւ.„ (Theophan. Chron., p. 600)։ Այն անքաղաքակիրթ ազգաց՝ արիւնհեղութեան միտութիւնը սովորական է. նման Թովմայի՝ գրեթէ նոյն բառերով շատ աւելի այսօրուան Քրդաց վրայ կը խօսի Sandreczki, եւ կ'ըսէ թէ Քրդերն ալ հիւրասէր ու պատուազիր են։ Լեցուին զարմանալի յատկութիւնն կարծել կու տայ թէ նախապատմականի անդրէնածին ժողովրդեան մը մնացորդին հետ է մեր գործը. նման կերպով կը խօսի Մ. Խորենացի (գիրք Գ, գլ. ԾԳ) Գարգարացւոց՝ Աղուանից մէկ ցեղին՝ գաւառաբարբառին վրայ՝ "կոկորդախօս աղխազուր խժական խեցբեկագոյն„ կոչելով։ Հիմայ խնդիր է թէ Թովմաս ի վիճակի՞ էր Խուժեցւոց լեզուին վրայ ուղիղ դատաստան ընելու. կրնայ ըլլալ որ Խուժեցիք տարի գաւառաբարբառ մը կը խօսէին զոր Հայն իմացած չէ։

(Շարունակելի.)

ԼԵԶՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ

ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻՆ ԾԱԳՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԿԱՆԵԱԼ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆՔ

Կը պատմէ աւանդութիւնը թէ ատենօք եօթանասուն ծեր ռաբբիք առանձին սենեկաց մէջ փակուելով, նոյն կարեւոր գիրք մը թարգմանելու. մէկ օր սկսաւ իրենց աշխատութիւնը եւ մէկ օր վերջացաւ։ Երբ դուրս ելան իրենց միայնարաններէն, հիացմամբ տեսան որ եօթանասուն թարգմանութիւնք ալ իրարու համանմանք էին մինչեւ ցնշանախեցս։ Այսպէս եղած է կ'ըսեն Սուրբ Գրոց Եօթանասնից կոչուած համբաւաւոր թարգմանութեան ծնունդը։ Այս հրաշալի պատահարն 2000 եւ աւելի ամօք յառաջ պատահած կը պատմուի, սակայն ոչ նուազ յաճախութեամբ նաեւ առ մեօք կը հանդիպին նոյն օրինակ զբանչելիք, այսու միայն տարբերութեամբ՝ որ այժմ ժամանակի եւ տեղւոյ պայմանք հաշուի չեն առնուիր։ Նաեւ ինձ վիճակեցաւ այդպիսի հրաշալեաց մասնակցիլ։ Աշխատութեան մը, զոր հրատարակեր էի իբր տասն ամօք յառաջ յԵրկրագունտ Հանդիսի (Կ. Պոլիս, 1884—5) Հայերէն այբուբենի ծագման պատմութեան վրայ, հետզհետէ յաջորդեցին Պր. Ի. Յարութիւնեանցի Հայոց Գիրը (Տփղիս 1892), եւ վերջերս Պր. Ն. Տաղաւարեանի Ծագումն հայ տառից (Վիեննա, 1895) մասնագրեալ գործերը, իւրաքանչիւրը "ինքնահնչիւնակ„ լեզուաւ շարադրուած, որոց գաղափարական մասին տեսնուած զարմանալի նմանութիւնք մեր երեցունց գործոց մէջ արդարեւ Եօթանասնից հրաշքը կը յիշեցնեն։ Պիտի ներուի մեզ անշուշտ այժմ զմեզ երեքեանս այդ մեր աշխատութեան մէջ "երկնազդեցիկս„ նկատել, մանաւանդ երբ տեսնենք որ նաեւ Իզմիրլեան Մրցանակին դատաւորք զայդ հաստատած են լռելեայն բարեպաշտ երկիւղածութեամբ, որով եւ այլ աւելի բանի աչք գոցած։

Բայց ես զայս անցողաբար կ'ըսեմ ու կ'անցնիմ իմ բուն նիւթոյս, որուն առ իթ կու տայ Պր. Տաղաւարեանի տետրակիկն։ Յարգ. բանասիրին ընդհանուր գործը քննադատել չէ միտքս, այլ քանի մը կէտեր լուսաբանել, որք մեր ազգային հնախօսական խնդրոյ մը պատմութեան էական մասանցը կը վերաբերին։

Իմ աշխատութեանս մէջ (որոյ դեռ Ա մասն, այսինքն Պատմականն, միայն հրատարակուած է,) երկու խնդիր յարուցած եմ առաջին անգամ ըլլալով, որ ոչ միայն կարծեմ հետաքրքրական, այլ եւ բեղմնաւոր են զի անոնց ուղիղ պատասխանէն կախումն ունի դարերով անբացատրելի եւ մութ մնացած պատմութեան մը բացայայտութիւնը։ Առաջինն այն է թէ մեր վաղնջական կամ նախամեսրոպեան. այբուբենն, որ կ'աւանդուի թէ Դանիէլ անուն ասորի եպիսկոպոսի մը քով գտնուեցաւ, լոկ ցուցակ մի էր այբուբենի, որ է ըսել Այբենարան, թէ կանոնաւոր մատեան. եւ Երկրորդն՝ թէ Մեծն Մեսրոպ ի Միջագետս երթալով (Խորեն. գ. ԾԳ.), ինչ էր փնտռածը գիրնոց առ գիրանս եւ ի գրատանց ի գրատունս դեգերելով։ — Այս երկու խնդրոց ալ իմ վերոյիշեալ գործոյս մէջ իւրաքանչիւրին պատասխանը տուած եմ մանր եւ գրեթէ ճշգիմ հաստատութեամբք. սակայն կը տեսնեմ այժմ որ Պր. Տաղաւարեան, — նա որ իմ աշխատութեանս փոքր ի շատէ հլու եւ հաւատարիմ հետեւող եւ ճշգութեամբ համառօտող մը եղած է, — այդ երկու բուն իսկ կենսական նկատուած խնդրոց մէջ իմ տուած լուծմանցս շեղիլ կը փորձէ, մինչեւ՝ հակառակ քննադատութիւններ ալ սպրդեցընել։

Ա. Առաջին խնդրէն սկսելով, իմ պատասխանս այս եղած էր[1] եւ է, թէ Դանիէլի ձեռքն եղածը ոչ թէ այբուբենի ցուցակ մի էր, այլ իսկապէս մատեան մը, եւ այն մատեանէն քաղեց հանեց առաջին անգամ ինքն Դանիէլ այն վաղնջական այբուբենը (որ այսու եւ Դանիէլեան կը կոչուի), եւ հաղորդեց Մեսրոպեանց։ Փաստերս գլխաւորաբար այս խորհրդածութեանցս վրայ հիմնուած են. նախ թէ անըմբռնելի ըլլալու է մեզ այժմ որ լոկ եւ մերկ այբբենարան մը, որ Սեմական էր (Փիւնիկեցի ըստ Պր. Տաղաւարեանի) փոքր ի շատէ զուտ, կամ անոր վրայ ձուլուած, որով անշուշտ եւ անյարմար (այսինքն հայերէն լեզուին եւ անոր պահանջից անբաւական), ինչպէս եւ ինչ նշաններով կրնար ըստ ինքեան ճանաչելի եւ ընդունելի ըլլալ ի Մեսրոպեանց, իբր յատկապէս հայերէնի համար յօրինուած. այբուբեն մը, — եւ թէ նոյնպէս անըմբռնելի ըլլալու է մեզ թէ ինչպէս այդ մերկ այբուբենն որ նորաբանել երեւոյթ մը ունէր անշուշտ, եւ անհարթ (զի զայն

[1] Երկրագունտ, 1885, էջ 99—101։